

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक योगदान

प्रा. गोईनवाड सुनिल शंकर

सहायक प्राध्यापक, जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको नांदेड.

Paper Received On: 25 August 2023

Peer Reviewed On: 21 September 2023

Published On: 01 October 2023

प्रस्तावना:

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, राजकारणी आणि भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी महू, मध्य प्रदेश येथे झाला. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजात असलेल्या जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्यायाचा विरोध केला. त्यांचे कार्य मुख्यतः दलित समाजाच्या उद्धारासाठी होते, जेव्हा त्यांनी शैक्षणिक, सामाजिक, आणि राजकीय क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडवून आणले. आंबेडकर यांनी उच्च शिक्षण घेतले आणि जगभरातील विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेतले. त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठ, न्यूयॉर्क विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स येथे शिक्षण घेतले. त्यांच्या शिक्षणाचा उद्देश समाजाच्या किमान स्तरावर असलेल्या लोकांना सशक्त बनवणे आणि त्यांना समान अधिकार मिळवून देणे होता.

आंबेडकरांनी "विचार, चिंतन आणि संघर्ष" या तत्त्वावर आधारित आपली कार्यप्रणाली स्थापन केली. त्यांचे सामाजिक कार्य, विशेषतः दलित समाजातील लोकांना शैक्षणिक संधी देणे, त्यांच्या हक्कांसाठी लढणे आणि अस्पृश्यतेविरोधी आंदोलनांना चालना देणे यासाठी ओळखले जाते. त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि त्याच्या माध्यमातून लाखो लोकांना दैहिक आणि मानसिक गुलामगिरीपासून मुक्त केले. त्यांनी भारतीय संविधानाच्या मसुद्याचे समर्पण, त्यात असलेल्या सर्व नागरिकांना समान हक्क आणि स्वातंत्र्य देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजातील असमानता, भेदभाव आणि सामाजिक वर्तुळात लढा देणाऱ्या जनतेला एक नवा दृष्टिकोन मिळाला. त्यांच्या कार्यामुळे त्यांनी भारतीय समाजात एक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या कार्याचा परिणाम आजही भारतीय समाजावर दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य एकमेकांशी जडलेले होते. त्यांनी आपल्या जीवनात दोन्ही क्षेत्रांत ज्या प्रगतीसाठी काम केले, त्याने भारतीय समाजातील व्यापक बदल घडवले. त्यांचे कार्य समाजातील विषमता आणि अन्यायाचा विरोध करणारे होते, आणि त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणांच्या माध्यमातून भारतीय समाजाच्या चिरंतन उन्नतीचा मार्ग दाखवला.

संशोधनाचे उद्देश :

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाशी संबंधित आधार सामग्रीचे संकलन करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे त्यासाठी संदर्भ ग्रंथासाठी क्रमिक पुस्तके, लेख, मासिके, वृत्तपत्रे, इत्यादी द्वारा, संदर्भीय साहित्याचा आधार घेऊन प्रस्तुत विषयावर प्रकाश टाकला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य :

1. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरोधी लढा:

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपला जीवनभर लढा दिला. त्यांच्या मते, जातीव्यवस्था ही मानवी हक्कांची पायमल्ली आहे आणि याचा नाश होणे आवश्यक आहे. त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी आणि समानता सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक ठिकाणी संघर्ष केला. महाड जल सत्याग्रह हे त्यांचे एक प्रमुख सामाजिक आंदोलन होते, महाड चळवळीच्या माध्यमातून आंबेडकरांना दलितांवरील सामाजिक भेदभाव संपवायचा होता. महाड नावाच्या ठिकाणी दलितांना टाकीतील पाणी वापरू न दिल्याने आंदोलन सुरू झाले. तथापि, आंबेडकरांच्या अथक संघर्षामुळे महाड नगरपालिकेने 1927 मध्ये एक ठराव संमत करून सर्व लोकांना, त्यांच्या सामाजिक जातीचा विचार न करता, टाकीचे पाणी वापरण्याची परवानगी दिली

2. "गांधी-आंबेडकर करार"

१९३२ मध्ये, ब्रिटिश सरकारने दुसऱ्या गोलमेज परिषद (Second Round Table Conference) दरम्यान, "प्रत्येक समुदायासाठी स्वतंत्र निर्वाचक मंडले" (Separate Electorates for different communities) या प्रस्तावावर विचार करत होते. त्यानुसार, दलितांना (ज्यांना "अछूत" म्हणून संबोधले जात होते) स्वतंत्र निवडणुकीत मतदान हक्क देण्यात येईल, यामुळे समाजात वाद निर्माण झाला. महात्मा गांधी हे या प्रस्तावाचे विरोधक होते. त्यांचे मत होते की, स्वतंत्र निर्वाचक मंडळाने हिंदू समाजात अधिक तणाव वाढवू शकतो आणि एकोपा नष्ट होईल. यामुळे गांधींनी आंदोलन सुरू केले आणि १९३२ मध्ये उपोषण सुरू केले, जोपर्यंत या प्रश्नावर तोडगा काढला जात नाही तोपर्यंत उपोषण सुरू राहिल असे गांधीजी यांचे मत होते. यामध्ये बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना विशेष मतदारसंघ (पृथक मतदारसंघ) देण्याचा अधिकार मागितला. गांधीजींनी त्याला विरोध केला, परंतु अखेरीस करार झाला आणि अस्पृश्यांना (उपवर्गास) विशेष मतदारसंघ मिळाले. हा करार भारतीय राजकारणातील एक महत्त्वाचा टर्निंग पॉइंट ठरला.

3. सामाजिक न्यायासाठी संविधान निर्मिती

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते आणि त्यांनी त्यात सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण तरतुदी केल्या. भारतीय संविधानात धर्म, जाती, लिंग, आणि वंशाच्या आधारावर भेदभाव करू नका अशी स्पष्ट तरतूद केली. तसेच, संविधानाने आधुनिक भारतातील सामाजिक समानता आणि अधिकार सुनिश्चित

करण्याच्या प्रक्रियेची शंभर टक्के सुरक्षा केली. सविधानामधे सर्व समजाला शिक्षण घेण्यासाठी अधिकार प्रदान केला. सर्व धर्मांला समान अधिकार प्रदान करून समाजात समानता प्रस्थापित केली.

4. बहिष्कृत हितकारिणी सभा

आंबेडकरांनी अस्पृश्य व मागासवर्गीय समाजाच्या उत्थानासाठी ९ मार्च १९२४ रोजी दामोदर हॉलमध्ये सहकाऱ्यांची बैठक घेऊन 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' नावाची संस्था स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार त्यांनी २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' संस्था स्थापना केली व स्वतः त्या संस्थेचे अध्यक्ष झाले. संस्थेचे ध्येय व कार्य सूचित करण्यासाठी "शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा" हे क्रियावाचक व आज्ञावाचक शब्द स्वीकारण्यात आले. भारतीय समाजातील सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या तळागाळात असलेल्यांना इतरांच्या बरोबरीस आणणे, हे या सभेचे ध्येय होते. अस्पृश्यांना नसलेल्या नागरी, धार्मिक वा राजकीय हक्कांबद्दल त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे हा उद्देश होता.

आंबेडकरांनी सायमन कमिशनकडे एक पत्र सादर केले व त्यात त्यांनी मागासवर्गीयांसाठी नामनिर्देशन तत्वावर जागा आरक्षित ठेवण्यासंबंधी मागणी केली. तसेच भूदल, नौदल व पोलीस खात्यात मागासवर्गीयांची भरती करण्यासंबंधीचीही मागणी केली. सभेमार्फत अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी शाळा, वसतिगृहे व ग्रंथालये सुरू करण्यात आली. या संस्थेमधील पदाधिकाऱ्यांत अस्पृश्य व स्पृश्य समाजांच्या व्यक्ती होत्या. स्पृश्य समाजाचे जे लोक जातीयतेचे व अस्पृश्यतेचे अच्चाटन करू इच्छितात त्यांचे सहकार्य अवश्य घ्यावे, असा आंबेडकरांचा विचार होता.

5. दलित हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष:

डॉ. आंबेडकर हे महाड सत्याग्रह चळवळीचे नेते होते. दलित समाजाला मूलभूत मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी ही चळवळ होती. महाड चळवळीच्या माध्यमातून आंबेडकरांना दलितांवरील सामाजिक भेदभाव संपवायचा होता. महाड नावाच्या ठिकाणी दलितांना चौडर टाकीतील पाणी वापरू न दिल्याने आंदोलन सुरू झाले. तथापि, आंबेडकरांच्या अथक संघर्षामुळे महाड नगरपालिकेने 1927 मध्ये एक ठराव संमत करून सर्व लोकांना, त्यांच्या सामाजिक जातीचा विचार न करता, टाकीचे पाणी वापरण्याची परवानगी दिली. अस्पृश्यता निवारणासाठी त्यांनी मूक नायक, बहिष्कृत भारत, बहिष्कृत भारत आणि समता जनता ही पाच साप्ताहिके प्रकाशित केली. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेच्या दुष्कृत्यांशी लढा देण्यासाठी जुलै १९२४ मध्ये बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली. सभेने तरुण आणि वृद्धांसाठी मोफत शाळा सुरू केली आणि वाचनालय आणि वाचनालय चालवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य :

1 शिक्षण आणि सशक्तीकरण :

बाबासाहेबांचे शिक्षण विषयक विचार समजावून घेताना त्यांनी दिलेल्या 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या संदेशाला विशेष महत्त्व दिले आहे. व्यवस्था परिवर्तनाची हीच रणनीती ओळखली जाते. शिक्षणामुळे गुलामगिरी संपते आत्मभान येते. अस्तित्व आणि अस्मिता निर्माण होते. यामुळे त्यांच्या चळवळीत शिक्षणाला महत्त्व होते. शिक्षणात केवळ करिअरला अर्थ नाही, तर संघटित होऊन आपल्या समाजातील मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक,

आर्थिक गुलामगिरीच्या विरोधात संघर्ष करण्याची प्रेरणा दिली पाहिजे असे, बाबासाहेबांचे स्पष्ट मत होते. बाबासाहेबांनी औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे.

बाबासाहेबांच्या समकालीन बहुतेक सहकाऱ्यांना शिक्षणाची फारशी संधी मिळाली नाही. परंतु बाबासाहेबांनी त्यांच्या राजकीय, सामाजिक जीवनाचा प्रचंड विकास केला. त्याप्रमाणे त्यांनी हुशार तरुण, विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी प्रेरणा दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मानणे होते की शिक्षण हीच एक शक्ती आहे, जी समाजातील भेदभाव आणि असमानता नष्ट करू शकते. त्यांनी दलित व वंचित समाजातील लोकांना शिक्षण घेण्यास प्रेरित केले आणि त्यांच्या हक्कांची जाणीव दिली. "शिक्षण हीच मुक्ततेची एक महत्त्वाची किल्ली आहे," असे ते नेहमी सांगत. त्यांनी दलित मुलांसाठी शाळा आणि संस्थांची स्थापना केली.

2. दलित विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक सुविधा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळवण्यासाठी अनेक धोरणे आणि उपक्रम राबवले. त्यांनी दलित मुलांसाठी शालेय आणि उच्च शिक्षणात प्रवेश सुलभ केला. यासाठी त्यांनी अनेक शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली आणि विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिष्यवृत्तीची योजना सुरू केली. आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनात अनेक शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली. पुणे येथील "यशवंतराव चव्हाण कॉलेज" आणि "भारतीय बौद्ध महाविद्यालय" यांसारख्या शैक्षणिक संस्थांद्वारे त्यांनी दलित समाजासाठी शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार केला. या संस्थांमध्ये दलित समाजातील विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकत होते आणि त्यांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण दिले जात होते.

3. "महिला मुक्ती" आणि "स्त्रीवादी" दृष्टिकोन:

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे मुख्य शिल्पकार होते. भारतीय संविधानात स्त्रीला समान हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण तरतुदी केल्या. विशेषतः विवाह, वारसा, आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या बाबतीत, त्यांनी ठोस आणि प्रभावी कलमे समाविष्ट केली. यामुळे भारतीय महिलांना अधिक अधिकार मिळाले आणि त्यांचे शिक्षण, रोजगार आणि स्वतंत्रता सुनिश्चित झाली. आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार हे एकप्रकारे आधुनिक स्त्रीवादी विचार होते. त्यांचा असा विश्वास होता की महिलांना समानतेचे आणि स्वतःचे व्यक्तिमत्व असावे. त्यांना हे माहीत होते की महिलांच्या मुक्तीसाठी त्यांना कधीकधी पुरुषांपेक्षा जास्त मेहनत घ्यावी लागेल, कारण समाजात महिलांना असलेली पारंपारिक स्थिती अत्यंत प्रतिकूल होती.

4. शिक्षण आणि संविधानातील समावेश

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांनी संविधानात शिक्षणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कलमे जोडली. त्यांनी शिक्षणाचा अधिकार आणि समानतेचा अधिकार यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले. संविधानाच्या कलम 45 मध्ये राज्याला 14 वर्षांपर्यंत मोफत आणि अनिवार्य शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात शिक्षणाचा अधिकार या बाबीला महत्त्व दिले. संविधानात सर्व नागरिकांना शिक्षणाचा अधिकार दिला गेला, ज्यामुळे दलित समाजाला शिक्षणाच्या क्षेत्रात समावेश मिळाला. आंबेडकर यांच्या दृष्टीने, शिक्षणाचे महत्त्व नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे आणि समानतेचे धोरण लागू करणे हे होते.

5. शिक्षणामुळे सामाजिक बदल

शिक्षण हे सामाजिक बदलाचे मुख्य साधन आहे, असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ठाम मत होते. शिक्षणामुळे समाजातील असमानता, भेदभाव, शोषण, आणि गुलामगिरीच्या कल्पना नष्ट होऊ शकतात. त्यांनी दलित, आदिवासी आणि मागासलेल्या समुदायांसाठी शिक्षणाचा अधिकार सुनिश्चित केला आणि याच मार्गाने समाजात समता, न्याय आणि बंधुत्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. आज भारतीय समाजात शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक बदल घडत आहेत, आणि हे बदल बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा एक महत्त्वपूर्ण वारसा आहेत. शिक्षणाने समाजातील धर्म, पंथ आणि विचारधारांचे पुनर्विलोकन करण्यास मदत केली. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि दलित समाजाला ते स्वीकारण्यास प्रोत्साहित केले. त्यांनी आपल्या विचारधारेसोबत शिक्षणाच्या माध्यमातून बौद्ध धर्माचे महत्त्व समजावले, ज्यामुळे त्यांनी धार्मिक शोषण आणि जातीव्यवस्था विरोधात एक नवा मार्ग दाखवला.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य भारतीय समाजाच्या परिवर्तनात एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. त्यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या माध्यमातून भारतीय समाजातील भेदभाव, जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या विरोधात लढा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलितांविषयी शैक्षणिक कार्य हे त्यांच्या जीवनाच्या सर्वात महत्त्वपूर्ण पैलूंपैकी एक होते. त्यांनी दलित समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वावलंबी, सक्षम आणि सशक्त बनवले. त्यांच्या या शैक्षणिक कार्यामुळेच आज दलित समाजातील अनेक लोक शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रगती करत आहेत आणि समतामूलक समाजनिर्मितीसाठी योगदान देत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य एकमेकांशी जडलेले होते. त्यांनी आपल्या जीवनात दोन्ही क्षेत्रांत ज्या प्रगतीसाठी काम केले, त्याने भारतीय समाजातील व्यापक बदल घडवले. त्यांचे कार्य समाजातील विषमता आणि अन्यायाचा विरोध करणारे होते, आणि त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणांच्या माध्यमातून भारतीय समाजाच्या चिरंतन उन्नतीचा मार्ग दाखवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य भारतीय समाजाच्या मूलभूत बदलासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. त्यांचे कार्य आजही लाखो लोकांना प्रेरणा देते आणि समाजातील समानतेसाठी संघर्ष करत असलेल्या लोकांसाठी मार्गदर्शक ठरते.

संदर्भ ग्रंथ:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार, शंकरराव खरात, इंद्रयानी साहित्य प्रकाशन.
महाराष्ट्राचे शिल्पकार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
आर्थिक सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. डॉ. विजय खरे, सुगावा प्रकाशन.
अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम, शंकरराव खरात, इंद्रयानी साहित्य प्रकाशन.
लोकराज्य, डिसेंबर, 2022.
सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ पी विठ्ठल, डॉ नागोराव कुंभार, डायमंड पब्लिकेशन.